

Η πολιτική οικονομία της καπιταλιστικής ειρήνης μετά τον Α παγκόσμιο πόλεμο

Ο Κένυς συμμετείχε σαν οικονομικός σύμβουλος της βρετανικής κυβέρνησης, στις συζητήσεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών, που μετά το τέλος του Α παγκοσμίου πολέμου ρύθμισε τα δεδομένα της ειρήνης. Ήταν η μεταπολεμική συμφωνία που διαμόρφωσε τις απαιτήσεις των νικητών από τους ηττημένους.

Η συνθήκη αυτή αποτελεί μια κεντρική στιγμή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης παγκόσμια, αφού ανάμεσα σε άλλα ο Α παγκόσμιος πόλεμος οδήγησε στη διάλυση των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών και τη δημιουργία πολλών νέων εθνικών κρατών, προκάλεσε (ή επιτάχυνε) την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση μέρους της εργατικής τάξης όλων των ευρωπαϊκών κρατών... Ενώ απ' την άλλη μεριά έδωσε (ο πόλεμος και η τεχνολογία του για τον θάνατο και την καταστροφή) τεράστια ώθηση στην αναδιοργάνωση της παραγωγής.

Ο Κένυς παρακολούθησε τις διαπραγματεύσεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών έχοντας έντονες διαφωνίες για την τροπή τους: αντί οι κύριοι της Ευρώπης, νικητές και ηττημένοι, κυρίως οι πρώτοι, να φτιάξουν ένα πρόγραμμα για την σωτηρία της ηπείρου από την πολιτική και οικονομική κατάρρευση, ασχολούνταν με το να ρυθμίσουν τα διακρατικά πάθη και μίση αιώνων. Αντί να κοιτάνε μπροστά κοιτούσαν πίσω τους. Περισσότερο απ' όλα προσέβαλε όχι μόνο τις οικονομικές αλλά τις ευρύτερα πολιτικές εκτιμήσεις του το βαρύ σύστημα πολεμικών ελιανορθώσεων που επιβλήθηκε στην ηττημένη Γερμανία. Ήταν ένα σύστημα που ο Κένυς προέβλεπε αμέσως ότι δεν θα γονατίσει μόνο την Γερμανία, αλλά με έναν αλυσιδωτό τρόπο θα τσακίσει την ισορροπία της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς. Θα γράψει επ' αυτού το 1919 στο προκλητικά επιθετικό Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης¹:

Αν ο προμελετημένος στόχος μας είναι η πτώχευση της κεντρικής Ευρώπης, τολμώ να προβλέψω ότι η τιμωρία δεν θ' αργήσει. Τίποτα δεν θα μπορέσει ν' αναβάλλει για πολύ τον τελικό εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στις δυνάμεις της αντίδρασης και τους απελπισμένους σπασμούς της επανάστασης, που απέναντί τους οι φρικαλεότητες του τελευταίου πολέμου ενάντια στην Γερμανία θα ωχριούν, και που θα καταστρέψουν, όποιος κι αν είναι ο νικητής, τον πολιτισμό και την πρόοδο της γενιάς μας.

Η προειδοποίηση έπεσε στο κενό. Με το τέλος του μεγάλου πολέμου οι αστικές τάξεις των ευρωπαϊκών κρατών και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι έβλεπαν την εργατική και αγροτική επανάσταση στην καθυστερημένη Ρωσία σαν κάτι μακρινό, το οποίο ήλπιζαν να αντιμετωπίσουν εν τέλει στρατιωτικά, οπότε έβρισκαν χρόνο και όρεξη για τον μεταξύ τους αλληλοσπαραγμό με ειρηνικά, δηλαδή οικονομικά μέσα. Αντίθετα ο Κένυς, ένας οικονομολόγος οπαδός της ελεύθερης αγοράς μέχρι τότε, έβλεπε τις δυσοίονες απειλές από την αλλαγή των παγκόσμιων συσχετισμών όχι μόνο μεταξύ κρατών, αλλά και μεταξύ τάξεων. Έβλεπε με μάτια πολιτικά, αυτός, ένας υποτιθέμενος τεχνικός. Σε ένα άλλο σημείο του Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης θα πει:

Λέγεται ότι ο Λένιν είχε πει πως ο καλύτερος τρόπος για να καταστραφεί το καπιταλιστικό σύστημα είναι να καταστραφεί το νόμισμα... Ο Λένιν είχε δίκιο. Δεν υπάρχει πιο ύπουλος και σίγουρος τρόπος για να σειστούν τα θεμέλια της υπάρχουσας κοινωνίας... Κι αν προσθέσουμε στο μίσος που τρέφει ο λαός για τη διεθνύνοσα τάξη, το δυνατό κτύπημα που κατάφερε ενάντια στην ασφάλεια η βίαιη και αυθαίρετη αναταραχή που προκάλεσαν οι συνθήκες και την υπάρχουσα ισορροπία του πλούτου που θα προκόψει αναπόφευκτα από τον πληθωρισμό, οι κυβερνήσεις καθιστούν πρακτικά αδύνατη τη συνέχιση της κοινωνικής και οικονομικής τάξης του 19ου αιώνα.

Ο άγγλος αστός οικονομολόγος χρησιμοποιεί τον ρώσο μπολσεβίκο σαν επιχείρημα! Αλλά κανένα πρόβλημα: η κουλτούρα του σε συνδυασμό με την αστική του κοινωνική θέση του επιτρέπουν κάθε επιχείρημα που θα σημάνει τον συναγερμό.

Τι παρατηρούσε και τι ανάγγελε με τον τρόπο του, στα 1919, αυτός ο μοναχικός **προφήτης**

Σε μια διάλεξή του το 1924 με τίτλο Το τέλος του Laissez-Faire εξηγώντας τις απόψεις του για το παρόν και το μέλλον του καπιταλισμού ο Κένυς θα πει ανάμεσα σε άλλα:

Έχει ενδιαφέρον.. η τάση των μετοχικών εταιρειών, όταν φτάνουν σε ένα συγκεκριμένο μέγεθος και μια συγκεκριμένη ηλικία, να αποκοτούν το καθεστώς των δημόσιων εταιρειών μάλλον παρά των ατομικίστικων επιχειρήσεων..... Είναι η τάση των μεγάλων επιχειρήσεων να αυτοκοινωνικοποιούνται... Όταν ο οικονομικός οργανισμός φτάνει σ' αυτήν τη βαθμίδα ανάπτυξης, η γενική σταθερότητά του και το καλό του όνομα είναι οι βασικές έργοιες της διοίκησής του, και όχι το μέγιστο κέρδος για τους μετόχους. Οι μέτοχοι πρέπει να ικανοποιούνται με ένα συμβατικό ποσοστό κέρδους....

Να τι πρατηρεί, και μάλιστα πολιτικά, ο Κένυς: παρατηρεί πως καθώς ο καπιταλισμός αναπτύσσεται, "κοινωνικοποιείται" κατά κάποιον τρόπο. Στις αρχές του 20ου αιώνα. Οι μεγάλες επιχειρήσεις (που προέκυψαν από κύματα εμπορικών κρίσεων και εξαγορών των "μικρών" από τους "μεγάλους" απ' τις αρχές του 20ου αιώνα) αποτελούν, για τον Κένυς, όχι ένα δευτερεύον στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά ένα αξιοπρόσεκτο φαινόμενο / μοντέλο. Και ενόσω λουδορείται (ευγενικά και με τακτ είναι η αλήθεια) από κορυφαία πολιτικά πρόσωπα της εποχής του, όπως ο Τσώρτσιλ και ο Κλεμανσώ, για τις πολιτικές προεκτάσεις που δίνει στις οικονομικές του παρατηρήσεις, ο Κένυς παρατηρεί, διαισθάνεται (και ανησυχεί) πως η καπιταλιστική ανάπτυξη η ίδια έχει παράγει (άθελά της ίσως, οριστικά και αμετάκλητα όμως) έναν καινούργιο αποφασιστικό παράγοντα: τη δυνατότητα της εργατικής τάξης να θέτει ζήτημα εξουσίας. Κι αυτό είναι μια **πολιτική παρατήρηση πρώτης γραμμής!**

Στο πιο πάνω απόσπασμα η αναγνώριση αυτή δεν γίνεται εντελώς με το όνομά της. Αλλά το "κοινό", οι "πελάτες", η "κοινή γνώμη" που προσδιορίζουν από έξω τα όρια δράσης και την "πολιτική" της καπιταλιστικής επιχείρησης, αυτό το ορατό υποκείμενο που μπορεί να κάνει δημόσιες επιθέσεις στις "εκτεθειμένες" επιχειρή-

σεις, έρχεται να συμπληρώσει την ήδη δυναμική παρουσία των εργατικών ενώσεων, των συνδικάτων, που δρουν μέσα στην παραγωγή.

Για την οικονομική και πολιτική εξουσία των αρχών του 20ου αιώνα η συνταγή εναντίον των εργατικών αγώνων είναι απλή: βία και απαξίωση. Για την ίδια την θεωρία / ιδεολογία της πολιτικής οικονομίας τότε η εργατική τάξη σαν συλλογικό υποκείμενο ήταν ανύπαρκτη. Φυσικά η εργασία ήταν υπαρκτή· αλλά σαν ένα εμπόρευμα, το οποίο υπόκειται στους “νόμους της προσφοράς και της ζήτησης”. Κι αν λοιπόν συμβαίνει να επιμένει ο πωλητής του εμπορεύματος εργασία να παρακούει το ολιγόλογο ευαγγέλιο του 19ου αιώνα, το ευαγγέλιο της αυτόματης οικονομικής τάξης και της αόρατης χειρός, δεν του πρέπει τίποτα άλλο εκτός από τιμωρία. Η λιγότερο ή περισσότερο βίαιη υποτίμηση της εργασίας (σαν πτώση των μισθών) θα αποτελεί για πάντα τη βάση για καινούργιες επενδύσεις - αυτό ήταν που πίστευαν τα αφεντικά στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Μήπως άλλωστε αυτή τους η πίστη δεν είχε αποδειχθεί ξανά και ξανά σωστή στη φωτιά του 19ου αιώνα;

Ο Κένυς όμως έβλεπε πιο μακριά. Έβλεπε ότι όσο μεγαλώνει η καπιταλιστική επιχείρηση τόσο περισσότερο στενεύει ο χώρος του “ελεύθερου ανταγωνισμού” της με άλλες παρόμοιες - αν υπήρξε ποτέ τέτοιος. Έβλεπε ότι όσο αυξάνεται η μηχανοποίηση της εργασίας (και άρα το μέγεθος των επενδύσεων σε εξοπλισμό) τόσο λιγότερο το πρόβλημα ενός ακόμα “κύκλου ανάπτυξης” είναι απλά και μόνο ζήτημα “κόστους της εργασίας”. Έβλεπε ακόμα πως όσο μεγαλώνει η καπιταλιστική επιχείρηση τόσο περισσότερο εκτίθεται στον έλεγχο, από μέσα και απ' έξω. Έβλεπε ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη σημαίνει, αθέλητα σίγουρα όμως αναγκαστικά, κοινωνικοποίηση του καπιταλισμού. “Κοινωνικοποίηση”: στη δεκαετία του '20 ο Κένυς δεν μπορούσε να περιγράψει τις μορφές της. Μπορούσε όμως να διαπιστώσει πως η “φυσική μορφοποίηση” του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, το “έλλογο υποκείμενο” της πολιτικής οικονομίας την οποία είχε διδαχθεί και ο ίδιος, ο ατομικός επιχειρηματίας, έχανε τη σημασία του στη σύγκρουση των δυνάμεων, δημιουργικών και καταστροφικών, που προκαλούσε η ίδια η ανάπτυξη του συστήματος.

Υποψιαζόταν, διαισθανόταν, υπολόγιζε ο Κένυς ότι αυτή η διαδικασία είναι εντελώς καινούργια, τόσο στις τεχνικές όσο και στις πολιτικές της παραμέτρους. Παρατηρούσε ότι ένας καπιταλιστικός κόσμος μεγάλων επιχειρήσεων δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί μόνο με την (άνευ όρων) αναζήτηση του μέγιστου κέρδους, γιατί απλούστατα ο απέραντος, προς απαλλοτρίωση ορίζοντας των αιώνων αγορών, είχε εξαντληθεί. Και μαζί του είχε εξαντληθεί η βεβαιότητα για το μέλλον και τις δέουσες αποφάσεις. Δεν μπορούσε να σταθεροποιηθεί αγιοποιώντας το κέρδος γιατί αυτός ο κόσμος ήταν ήδη οργανικά εκτεθειμένος, “από μέσα και απ' έξω”, σε ευρύτερες κοινωνικές πεποιθήσεις, όπως η δικαιοσύνη και η ηθική. Παρατηρούσε ακόμα ότι κάτι ασυνήθιστο συνέβαινε στην όχι ιδιαίτερα μακρινή Ανατολή....

Θα πει στην ίδια διάλεξη του 1924, για το Το τέλος του Laissez-Faire:
Οι οικονομολόγοι... διαλέγουν τις υποθέσεις εργασίας πάνω στις οποίες

προχωρούν... επειδή είναι οι πιο απλές και όχι επειδή είναι οι πιο κοντινές στην πραγματικότητα... Ξεκινούν με την υπόθεση μιας οικονομικής κατάστασης στην οποία είναι εφικτή η ιδανική διανομή των παραγωγικών δυνατοτήτων μεταξύ ατόμων που δρουν ανεξέλεγκτα το ένα με το άλλο, με τη μέθοδο "δοκιμή / λάθος", με τέτοιο τρόπο ώστε οι ιδιώτες που κινούνται προς την σωστή κατεύθυνση θα καταστρέψουν μέσω του συναγωνισμού τους ιδιώτες που κινούνται προς τη λάθος κατεύθυνση. Αυτή η υπόθεση προϋποθέτει ότι δεν θα υπάρξει ούτε έλεος ούτε προστασία για εκείνους που επενδύουν το κεφάλαιό τους ή την εργασία τους σε λάθος κατεύθυνση... Δεν την απασχολεί την κλασική επιστήμη... το κόστος αυτού του αγώνα, μιας και νοιάζεται μόνο για τα οφέλη του τελικού αποτελέσματος το οποίο υποτίθεται ότι θα είναι τέλειο. Όσο περισσότερο το νόημα της ζωής είναι να κοπούν τα φύλλα στο μεγαλύτερο δυνατό ύψος τόσο μοιάζει σαν πλέον αρεστός ο τρόπος να επιτευχθεί αυτό με το να αφεθούν οι καμηλοπαρδάλεις με τον υψηλότερο λαιμό να ξεκάνουν μέσω της πείνας εκείνες με τον κοντύτερο.

... Ωστόσο... αν έχουμε την ωραία περίπτωση των καμηλοπαρδάλων στο μυαλό μας, δεν θα έπρεπε να προσπεράσουμε αδιάφορα αυτά που υποφέρουν οι κοντύτεροι λαιμοί που πεινάνε, ή τα όμορφα φύλλα που πέφτουν στο χώμα και ποδοπατιούνται στη διάρκεια του αγώνα για την ανάδειξη των καλύτερων, ή την υπερτροφία των μακρυνών λαιμών, ή το δαιμονισμένο βλέμμα του φόβου ή της μαχητικής απληστίας που σκοτεινιάζουν τις ήμερες φάτσες της αγέλης...

Δαιμονισμένος φόβος... Μαχητική απληστία... Είναι αυτά "οικονομικές κατηγορίες";

Αυτό που αντιλαμβανόταν ο Κένυς και καθόλου η αστική τάξη της εποχής του (τόσο οι οικονομολόγοι όσο και οι εργοδότες, με την εξαίρεση του Φορντ) κι αυτό που τον έκανε να ανησυχεί αλλά και να σκέφτεται πρωτοπόρα είναι ότι η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας και της οικονομίας γενικότερα, είτε θα λάμβανε οργανικά υπόψη της την αναπόφευκτη κοινωνικοποίησή της (άρα, ξεκάθαρα, την εργατική τάξη)· είτε θα έμενε στο έλεος ενός αντίθετου πολιτικού προγράμματος που μιλούσε για και απαντούσε σ' αυτό ακριβώς το κεντρικό ζήτημα, ...φευ, από την προλεταριακή σκοπιά! Εκεί που οι οικονομικές θεωρίες (σαν πολιτικές αναγνώσεις των δεδομένων του καπιταλισμού) του καιρού του είχαν μείνει στις βεβαιότητες του 19ου αιώνα για τις "ισορροπίες της αγοράς" και τους αυτόματους μηχανισμούς τους, ο Κένυς επέμενε. Η παραγωγή και η κατανάλωση δεν μπορούν να θεωρούνται πλέον ανεξάρτητες μεταξύ τους μεταβλητές υποστηρίζει - ποιος τον άκουγε;

Σε μια διάλεξή του του 1925 στο Καίμπριτζ με τίτλο Είμαι ένας φιλελεύθερος; αναφέρει:

... Τα συνδικάτα των εργαζόμενων είναι αρκετά ισχυρά για να παρεμβαίνουν στο ελεύθερο παιχνίδι των δυνάμεων της ζήτησης και της προσφοράς, ενώ η κοινή γνώμη, παρόλο που ξεσηκώνει ένα θόρυβο δυσαρέσκειας και τρέφει κάτι παραπάνω από υποψίες σ' ό,τι αφορά τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύουν τα συνδικάτα, στηρίζει τη βασική θέση τους, θέση σύμφωνα με την

οποία οι ανθρακωρύχοι δεν θα πρέπει να είναι τα θύματα κάποιων συγγών οικονομικών δυνάμεων που δεν έχουν ποτέ μετακινηθεί...

... Η παλιωμένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία είναι δυνατόν να διαφοροποιείται η αξία του νομίσματος και στη συνέχεια να αφήνεται στις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης ο ρόλος του καθορισμού των συνεπακόλουθων διευθετήσεων, ανήκε σε μια εποχή των 50 ή 100 χρόνων πριν, τότε δηλαδή που τα συνδικάτα ήταν ανίσχυρα και η σκοτεινή Θεά Οικονομία μπορούσε να σπέρνει καταστροφές πάνω στην μεγαλόπρεπη οδό της Προόδου δίχως να συναντάει εμπόδια, και μάλιστα κάτω από γενική επιδοκίμασία...

Δεν έχει νόημα να κλαίμε πάνω από το χυμένο γάλα. Ο Κένυς θα μπορούσε να συννοήσει σ' αυτήν την αγγλική παροιμία την κατάσταση ήδη στα μέσα της τρίτης δεκαετίας του 20ου αιώνα. Έχει την πολιτική διαίσθηση, δεν έχει ακόμα ένα πλήρες σχέδιο. Η κρισιμότητα των περιστάσεων δεν έχει γίνει ακόμα ευρύτερα αντιληπτή, και ο Κένυς είναι πάντα ένας αιρετικός.

“Θα μπορούσατε να ενταχθείτε στο Εργατικό Κόμμα;” θα τον ρωτήσουν σ' εκείνη την διάλεξή του στο Καίμπριτζ. Θα απαντήσει:

Επιφανειακά αυτό είναι πιο ελκυστικό... αλλά το απορρίπτω. Για να το πάρω απ' την αρχή, είναι ένα ταξικό κόμμα, και η τάξη που εκπροσωπεί δεν είναι η τάξη μου. Όταν φτάσει η στιγμή για ταξικό αγώνα, ο τοπικός και ο προσωπικός μου πατριωτισμός, όπως οποιουδήποτε οπουδήποτε, εκτός από κάποιους δυσάρεστους ζηλωτές, είναι σχετικός με το προσωπικό μου περιβάλλον... Ο ταξικός πόλεμος θα με βρει με την μεριά της μορφωμένης μπουρζουαζίας.

“Τι χρειάζεται να γίνει λοιπόν;”

Ένας Νέος Φιλελευθερισμός... μια νέα σοφία για μια νέα εποχή... η μετάβαση από την οικονομική αναρχία σε μια κατάσταση που προμελετημένα στοχεύει στον έλεγχο και στην επικέντρωση των οικονομικών δυνάμεων στους σκοπούς της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής σταθερότητας.

Τον Σεπτέβρη του 1925, για τρεις βδομάδες, θα δει με τα μάτια του τι είναι αυτό το παράξενο που συμβαίνει στην ανατολή, και πόσο απειλητικό πρέπει να το θεωρεί. Θα επισκεφτεί το Λένινγκραντ και τη Μόσχα και θα δώσει διαλέξεις για την οικονομική κατάσταση και τα προβλήματα της Μεγάλης Βρετανίας μπροστά σε μπολσεβίκους. Επιστρέφοντας θα εκδώσει ένα δοκίμιο με τις εντυπώσεις του. Θα επαναλάβει φυσικά τα στερεότυπα που η τάξη, η ιδεολογία και η καταγωγή του επιβάλλουν:

Για μένα, που έχω ζήσει στον ελεύθερο αέρα, χωρίς τον τρόπο της θρησκείας, χωρίς να υπάρχει κάτι να φοβάμαι, η Κόκκινη Ρωσία έχει πολύ απ' αυτό το αντιπαθητικό πράγμα... Δεν είμαι έτοιμος για ένα δόγμα που αδιαφορεί για το πόσο καταστρέφει την ελευθερία και την ασφάλεια της καθημερινής ζωής, για ένα δόγμα που χρησιμοποιεί προμελετημένα τα όπλα των διώξεων, των καταστροφών και της διεθνούς σύγκρουσης. Είναι δύσκολο για ένα μορφωμένο, έντιμο και έξυπνο τέκνο της Δυτικής Ευρώπης να βρει κάτι από τα ιδεώδη του εκεί.

Ωστόσο το μορφωμένο, έντιμο και έξυπνο τέκνο της Δυτικής Ευρώπης θα βρει κάτι εκεί. Έναν τρομακτικό νεωτερισμό όπως γράφει: το ότι η σοβιετική κοινωνία έχει βγει έξω από την ηθική του "κάνω λεφτά". Το μορφωμένο, έντιμο και έξυπνο τέκνο της Δυτικής Ευρώπης με το όνομα Τζον Μάιναρντ Κένυς φαίνεται να έχει αρκετό από το τρίτο προσόν ώστε να ανησυχήσει γι' αυτό που αναγνώριζε σαν ηθική ανωτερότητα του σοβιετικού συστήματος έναντι του καπιταλιστικού ατομισμού.

Τι θα συνέβαινε άραγε αν αυτή η θρησκευτική επαναστατική φλόγα, ο ρομαντισμός σχετικά με τον απλό εργάτη, και η καταδίκη του να κάνεις λεφτά που ο Κένυς έβλεπε στην "κόκκινη Ρωσία" μετανάστευαν δυτικότερα;

Το 1926 θα γίνει η πιο μεγάλη γενική απεργία στην ιστορία της Αγγλίας, σαν συμπαράσταση σε κρίσιμη απεργία των ανθρακωρύχων (περισσότερα στις κόκκινες σελίδες τεύχος 0.1). Παρότι η γενική απεργία θα αντιμετωπιστεί μετά από μια βδομάδα πλήρους άρνησης εργασίας εκ μέρους του μεγαλύτερου μέρους της αγγλικής εργατικής τάξης με τις γνωστές (από πάντα!) λαθροχειρίες των συνδικαλιστών, είναι ολοφάνερο ότι το "αόρατο χέρι" της "θεάς οικονομίας" βρίσκεται μπροστά σε ένα όλο και δυσκολότερα ελέγξιμο άγριο πόδι. Των εργατών. Χρειάζεται πλέον ένας εντελώς διαφορετικού τύπου συλλογικός έλεγχος της καπιταλιστικής οργάνωσης. Ο Κένυς αντιλαμβάνεται ότι το "πολιτικό" και το "οικονομικό" πρέπει να αναγνωριστούν στη σύνθεσή τους στην ανώτερη δυνατή θέση. Στο κράτος.

Έχει πει άλλωστε στο Το τέλος του Laissez-Faire:

Πρέπει να βάλουμε στόχο το να διαχωρίσουμε τις υπηρεσίες που είναι κοινωνικές από τεχνική άποψη από εκείνες που είναι ιδιωτικές από τεχνική άποψη. Το πλέον σημαντικό περιεχόμενο της Ατζέντας του Κράτους είναι αυτό που σχετίζεται όχι με εκείνες τις δραστηριότητες τις οποίες τα άτομα / ιδιώτες ασκούν ήδη στον μέγιστο βαθμό, αλλά αυτό που σχετίζεται με εκείνες τις λειτουργίες που έχουν βρεθεί έξω από τη σφαίρα του ιδιωτικού, με εκείνες τις αποφάσεις που δεν θα πάρει κανένας αν δεν τις πάρει το Κράτος. Το σημαντικό πράγμα για μια κυβέρνηση δεν είναι να κάνει αυτά που κάνουν ήδη οι ιδιώτες, είτε λίγο καλύτερα απ' αυτούς είτε λίγο χειρότερα· αλλά να κάνει εκείνα που προς το παρόν δεν γίνονται καθόλου.

... Στην Ευρώπη, ή τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης - αλλά όχι, νομίζω, στις ΗΠΑ - υπάρχει μια λανθάνουσα αντίδραση, αρκετά εκτεταμένη, στο να στηρίζεται η κοινωνία στο βαθμό που στηρίζεται σήμερα, στην προώθηση και στην προστασία των ατομικών χρηματικών ενδιαφερόντων.... Και οι ιστορικοί θα μπορούσαν να μας πουν για άλλες φάσεις της κοινωνικής οργάνωσης στις οποίες το χρήμα είχε πολύ μικρότερη σημασία απ' ό,τι σήμερα. Οι περισσότερες θρησκείες και οι περισσότερες φιλοσοφίες κατακρίνουν έναν τρόπο ζωής που επηρεάζεται βασικά από το προσωπικό χρηματικό κέρδος.... Χωρίς αμφιβολία θα έρθει κάποια στιγμή που θα μπορούμε να κουβεντιάσουμε πιο ξεκάθαρα απ' ότι σήμερα για το αν ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα αποτελεσματικό ή όχι, και για το αν είναι επιθυμητός ή απορριπτός. Από τη μεριά μου νομίζω ότι ο καπιταλισμός, κάτω από μια σοφή διαχείριση, μπορεί να γίνει πολύ πιο αποτελεσματικός στα οικονομικά του αποτελέ-

σματα από οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα είναι μέχρι σήμερα γνωστό, αλλά πιστεύω επίσης ότι καθ' εαυτός είναι με πολλούς τρόπους εξαιρετικά απορριπτός. Το πρόβλημά μας είναι να δουλέψουμε για τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής οργάνωσης που θα είναι όσο το δυνατόν περισσότερο αποτελεσματική χωρίς να προσβάλλει τα κριτήριά μας για το τι είναι ικανοποιητικό στην ζωή μας.

Ναι! Για τον Κένυς η κατάσταση, οι συσχετισμοί δύναμης, και οι εξελίξεις αναφορικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη δεν σηκώνουν μερεμέτια. Χρειάζεται ένα καινούργιο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης, καπιταλιστικό μεν, καινοτόμο δε. Το σίγουρο είναι ότι ο Κένυς έχει ήδη κάνει τις βασικές διαγνώσεις για τα κύρια καπιταλιστικά προβλήματα, δεν έχει συνθέσει όμως ακόμα αυτό το καινούργιο μοντέλο πολιτικής οικονομίας της ανάπτυξης. Το χρηματιστηριακό κραχ στη Νέα Υόρκη που ξέσπασε στα τέλη του 1929 και η παγκόσμια κρίση των επόμενων χρόνων θα αποδείξουν ότι η διάγνωσή του είναι σωστή. Τα προβλήματα έχουν γίνει εκρηκτικά.

Εν τω μεταξύ, το να μιλάει ο Κένυς για “σοφή διαχείριση” του καπιταλισμού, εν έτει 1924, θα έπρεπε να αποτελεί ανάθεμα για το στόμα κάθε συνεπούς φιλελεύθερου. Τι είχε υποστηρίξει επίμονα και αδιαπραγμάτευτα η κλασική φιλελεύθερη οικονομολογία, απ’ τον Σμιθ και μετά; Ότι οι μηχανισμοί λειτουργίας κάθε (καπιταλιστικής) αγοράς είναι εξαιρετικά σύνθετοι, περίπλοκοι και ευαίσθητοι, ώστε είναι αδύνατο να τους ξέρει όλους “κάποιος”. ότι αυτός ο “κάποιος”, που θα μπορούσε να είναι ο σοφός ηγεμόνας ή, ύστερα, η σοφή κυβέρνηση, είναι αδύνατο να επέμβει σωστά στην αγορά· ότι κατά συνέπεια η αγορά πρέπει να αφήνεται στην ησυχία της και κάθε παράγοντάς της απερίσπαστος να δρα με βάση το συμφέρον του· κι ότι είναι η αλληλοσύνθεση αυτών των ιδιοτελών δράσεων (ακόμα κι αν είναι αντίθετες μεταξύ τους) που φέρνει την πολυπόθητη ισορροπία και ομαλότητα σε κάθε αγορά.

Κάτω απ’ το δόγμα της “αόρατης χειρός”, και ειδικά κάτω απ’ την παραδοχή του γεγονότος πως ό,τι κι αν είναι αυτό το χαρακτηριστικό της αγοράς που την αυτορυθμίζει, είναι “αόρατο” και σίγουρα δεν μπορεί να περιέλθει σε ανθρώπινη γνώση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε την επιρροή, στο πεδίο της κοινωνίας και ειδικά των συναλλαγών, των θεωριών της τότε φυσικής και των “αόρατων δυνάμεων” της βαρυτικής έλξης και απώθησης που κρατούν τον κόσμο σε τάξη. Σε κάθε περίπτωση δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτό οποιοδήποτε υποκείμενο ικανό για “σοφή διαχείριση” εκτός, φυσικά, απ’ τον θεό. Όμως ο Κένυς, μένοντας ακόμα τυπικά φιλελεύθερος, επέμενε ότι τα δεδομένα έχουν αλλάξει δραματικά...

Η Μεγάλη Κρίση

Στην ιστορική φιλολογία η πιο προβεβλημένη πλευρά της παγκόσμιας κρίσης του καπιταλισμού στη δεκαετία του '30 είναι η πλέον θεαματική: εκείνη των χρηματιστηριακών καταρρεύσεων. Αναμφίβολα το κραχ του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης εκείνη την "μαύρη Πέμπτη" του Οκτώβρη του 1929 (που ακολουθήθηκε από πολλές ακόμα "μαύρες" μέρες) και οι χρεωκοπίες πολλών τραπεζών στις ΗΠΑ και αλλού, υπήρξε σημαντικότερο γεγονός. Αλλά ήταν ένας δείκτης της κρίσης, περισσότερο αποτέλεσμα παρά αιτία.

Δεν είναι εδώ το μέρος για μεγάλη αναφορά στο θέμα. Πρέπει όμως να σημειώσουμε τουλάχιστον 2 ομάδες αιτίων εκείνης της κατάρρευσης. Η λίστα δεν είναι με σειρά σπουδαιότητας: κάθε μια απ' τις πλευρές αυτές είχε το δικό της βάρος.

Η μία ομάδα αιτίων αφορά το πέρασμα σε μια νέα μορφή οργάνωσης του καπιταλισμού, την μαζική παραγωγή. Ορισμένες τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες που στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν πρωτοποριακές και η αλλαγή στην οργάνωση της εργασίας (Ταηλορισμός / Φορντισμός) στη διάρκεια του Α Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξαν το λάδι που λίπανε τις πολεμικές μηχανές των καπιταλιστικών κρατών. Η μαζική παραγωγή όπλων και πολεμοφοδίων (άρα ολόκληρος ο κύκλος της σιδηρουργίας, απ' τα ορυχεία μέχρι τα χυτήρια: αλλά και ο χημικός κύκλος παραγωγής εκρηκτικών και δηλητηριωδών αερίων), η μαζική παραγωγή στολών, παπουτσιών, τροφίμων και ιατρικών εφοδίων για τα μέτωπα (άρα ο κύκλος της κλωστοϋφαντουργίας και ξανά της χημείας φαρμάκων), η μαζική παραγωγή οχημάτων για στρατιωτική χρήση (άρα η αυτοκινητοβιομηχανία) εγκατέστησαν απότομα και βίαια μέσα σε ελάχιστα χρόνια νέες σχέσεις παραγωγής: εν σειρά και σε τεράστιες ποσότητες - με μαζική χρήση ανειδίκευτης εργασίας. Με το τέλος του πολέμου οι συγκεκριμένες βιομηχανίες που είχαν ήδη αναδιαρθρωθεί σε μεγάλο βαθμό στράφηκαν στην παραγωγή εμπορευμάτων ειρηνικής χρήσης: ενώ και άλλοι κλάδοι άρχισαν να προσαρμόζονται στο νέο μοντέλο. Υπήρχε για τα αφεντικά ένα όφελος, που το απόλαυσαν σε κάθε περίπτωση πλην εκείνων (των όχι αμελητέων) που το τέλος του πολέμου υπήρξε η αρχή επαναστατικών εκρήξεων των προλετάρων (όπως συνέβη στη Γερμανία και σε άλλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης): τα 9 εκατομμύρια νεκρών και τα πολύ περισσότερα εκατομμύρια σακατεμένων του Α παγκοσμίου πολέμου ήταν νεκροί και σακατεμένοι της εργατικής τάξης... Η τεχνική σύνθεση του προλεταριάτου, δηλαδή η παρουσία των μαστόρων και του ειδικού τρόπου αντίστασής τους στην καπιταλιστική αναδιάρθρωση, είχε τσακιστεί εδώ κι εκεί, μέσα στα χαρακώματα.

Σε κάθε περίπτωση, η μαζική παραγωγή της δεκαετίας του '20 προκάλεσε μια χωρίς προηγούμενο έκρηξη της παραγωγικότητας της εργασίας, και μια χωρίς προηγούμενο αφθονία εμπορευμάτων. Από το 1919 έως το 1929 η παραγωγικότητα ανά εργατοώρα στον τομέα των κατασκευών σημείωνε μια εκπληκτική αύξηση 5,6% κατά μέσο όρο κάθε χρόνο! Στην αμερικανική βιομηχανία από το 1920 έως το 1927 η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε κατά 40%. Το 1912 για παράδειγμα, απαιτούνταν 4.664 εργατοώρες για να παραχθεί ένα αυτοκίνητο. Λίγο πε-

ρισσότερο από μια δεκαετία μετά ένα αυτοκίνητο κατασκευαζόταν μόνο σε 813 εργατοώρες. Η διάδοση του ηλεκτρισμού απ' την άλλη όχι μόνο άλλαζε δεδομένα της εργασίας στις βιομηχανίες, αλλά δημιουργούσε και μια τεράστια, παρθένα, αγορά ηλεκτρικών συσκευών οικιακής χρήσης: ψυγείων, πλυντηρίων, σίδερων, κλπ.

Αυτή η καπιταλιστική επανάσταση στην παραγωγή ξεπερνούσε κατά πολύ τόσο τις αγοραστικές δυνατότητες των αντίστοιχων κοινωνιών (των αντίστοιχων εργατικών τάξεων) όσο και τα καθημερινά τους ήθη. Η κατασκευή της καταναλωτικής ηθικής τόσο σαν έννοιας όσο και σαν πραγματικότητα, έγινε ακριβώς σ' αυτήν τη δεκαετία της ξέφρενης ανάπτυξης. Όπως το έθεσε ο Τσαρλς Κέτερινγκ, στέλεχος της αυτοκινητοβιομηχανίας Τζένεραλ Μότορς:

Το μυστικό της οικονομικής ευμάρειας είναι η οργανωμένη δημιουργία της μη ικανοποίησης.

Την "οργανωμένη κατασκευή του ανικανοποίητου" στην καθημερινή ζωή ανέλαβαν να κάνουν τ' αφεντικά. Μέσα από τη ρεκλάμα, την διαφήμιση. Ακόμα πιο επαναστατική μέσα στην επανάσταση της μαζικής παραγωγής, της συναρμολόγησης εν σειρά, ήταν η συναρμολόγηση ενός καινούργιου τύπου ανθρώπου που θα είναι (έκτοτε) διαρκώς και "με τη θέλησή του" προσανατολισμένος στην κατανάλωση εμπορευμάτων (κάθε φορά "πιο νέων"...) και διαρκώς ανικανοποίητος. Ένα καινούργιο είδος τεχνικής, υποκεφάλαιο στην πολιτική οικονομία του εμπορεύματος, τα "οικονομικά της κατανάλωσης", ξεφύτρωσε την δεκαετία του '20. Η επιθετική προώθηση εμπορευμάτων, που ως τότε είχε περιθωριακή σημασία στον κύκλο της κερδοφορίας, έγινε κεντρικό ζήτημα. Όπως το έθεσε ο ιστορικός Φρέντερικ Λιούις Άλεν:

Οι επιχειρήσεις έμαθαν όπως ποτέ άλλοτε την σπουδαιότητα του τελικού καταναλωτή. Αν δεν μπορούσαν να τον πείσουν να αγοράσει, και να το κάνει απλόχερα, ο ποταμός των εξακύλιδρων αυτοκινήτων, των τσιγάρων, των καλλυντικών, των τυποποιημένων τροφίμων και των ηλεκτρικών ψυγείων θα ξεχείλιζε στις εκβολές του.

Αλλά η κατανάλωση δεν χρειαζόταν μόνο την ηθική της. Χρειαζόταν κυρίως λεφτά. Που για την εργατική τάξη σήμαινε: μισθός. Μπορεί η μια πλευρά της καπιταλιστικής ανάπτυξης να έπαιξε λυσσασμένα για τους ακόρεστους καταναλωτές, όμως η άλλη πλευρά, εκείνη της υποκειμενικότητας των αφεντικών, με τις θεωρίες, τις ιδεολογίες και τις πίστες της, δεν δημιουργούσε επαρκώς τέτοιους, πέρα από την ψυχολογική συνθήκη. Οι μισθοί ήταν όσο μικρότεροι γινόταν - όσο μικρότεροι μπορούσαν να είναι δεδομένης της οργάνωσης των εργατών σε συνδικάτα και δεδομένων των συχνών μαχητικών τους διεκδικήσεων.

Συνεπώς η διέξοδος για την συντήρηση ενός επιπέδου κατανάλωσης ήταν τα δανεικά, οι δόσεις, τα "δώρα". Πριμ και κουπόνια αποτελούσαν κοινότοπο φαινόμενο στα μέσα της δεκαετίας του '20. Οι δόσεις επίσης. Προς τα τέλη του 1929, λίγο πριν το οικοδόμημα της ευημερίας αρχίσει να καταρρέει απ' την πιο ψηλή του κορυφή, το 60% των ραδιοφώνων, των αυτοκινήτων και των επίπλων στις ΗΠΑ αγοράζόταν με δόσεις. Στην πραγματικότητα: η καθιέρωση της μαζικής παραγωγής και η γέννηση της αναγκαίας μ' αυτήν μαζικής κατανάλωσης *δανείζονταν χρόνο*

απ' το μέλλον - από έναν ανύπαρκτο δηλαδή πωλητή, που κι αν υπήρχε δεν θα μπορούσε να κάνει διευκολύνσεις επ' άπειρο.

Η δεύτερη ομάδα αιτίων αφορά την οικονομική διασύνδεση μεταξύ των οικονομικών διάφορων κρατών. Η διασύνδεση αυτή είχε την τυπική μορφή του κανόνα του χρυσού. Σύμφωνα μ' αυτόν, το εθνικό νόμισμα κάθε καπιταλιστικού κράτους που θα ήθελε να είναι σεβαστό στον κόσμο ήταν ανταλλάξιμο με μια ορισμένη ποσότητα χρυσού, σε σταθερή τιμή. Το σύστημα αυτό, που σήμερα θα το λέγαμε σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών με κέντρο τον χρυσό θα μπορούσε να δουλέψει ισορροπημένα σε εποχές που η προς εξαγωγή εθνική παραγωγή κάθε κράτους θα έβρισκε (ή θα είχε κατοχυρώσει) ικανές αγορές έτσι ώστε να μην έρχεται σε διαρκή ανταγωνισμό με τις εξαγωγίμες "εθνικές παραγωγές" άλλων κρατών.

Αλλά ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος, που είχε καταστρέψει τις ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες και είχε δημιουργήσει δεκάδες καινούργια εθνικά κράτη (και μαζί αστικές τάξεις με εξουσία και μεγάλη όρεξη...) είχε επιπλέον ανακαταναίμει τις ζώνες εμπορικής επιρροής στον πλανήτη όπως υπήρχαν έως την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Εν ολίγοις, μια ιστορικά ορισμένη παγκόσμια ισορροπία ισχύος και εμπορίου είχε μισοκαταστραφεί, αλλά μια καινούργια δεν είχε οριστικοποιηθεί ακόμα (πράγμα που πολύ σύντομα θα αποδείκνυε ότι ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν μόνο το πρώτο ημίχρονο της ενδοκαπιταλιστικής αναμέτρησης παγκόσμια...). Οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες (δηλαδή: οι αμοιβαία αναγνωρισμένες κατανομές διεθνούς δύναμης) μεταξύ των μεγάλων κρατών ήταν ένα οικονομικό μάθημα παλιάς εποχής, μια ρύθμιση στη βάση άλλων δεδομένων, που δύσκολα θα μπορούσε να δουλέψει στις νέες συνθήκες. Κι όμως υπήρχε μεταξύ των αφεντικών αρκετή επιμονή στον κανόνα του χρυσού.

Μια από τις μορφές της διεθνούς διασύνδεσης αφορούσε τις ροές κεφαλαίων τις σχετικές με την ηττημένη στον Α παγκόσμιο πόλεμο Γερμανία. Οι αμερικάνοι κεφαλαιούχοι επένδυσαν μεγάλα ποσά στη δεκαετία του '20 στην γερμανική ανοικοδόμηση. Ένα μέρος των χρηματοδοτήσεων αφορούσε τη γερμανική βιομηχανία. Ένα άλλο μέρος ήταν δάνεια προς το γερμανικό κράτος για να ξεπληρώσει τις πολεμικές επανορθώσεις προς το γαλλικό (κύρια) και το αγγλικό. Έτσι ένα μέρος των αμερικανικών επενδύσεων στη Γερμανία ανακυκλώνονταν προς τη Γαλλία. Και από κει επέστρεφαν στις ΗΠΑ σαν αποπληρωμή των γαλλικών πολεμικών δανείων απ' τις αμερικανικές τράπεζες.

Στα 1928 όμως η ροή χρήματος από τις ΗΠΑ προς την Γερμανία άρχισε να περιορίζεται δραματικά, μιας και οι αμερικάνοι πλούσιοι το έβρισκαν πιο συμφέρον να επενδύουν στο ανερχόμενο χρηματιστήριό τους παρά στη γερμανική βιομηχανία ή τα χρέη της δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Σα συνέπεια η γερμανική βιομηχανία άρχισε στα 1929 να καταρρέει, και οι πληρωμές των αποζημιώσεων να δυσκολεύονται ακόμα περισσότερο - προς μεγάλη χαρά του γαλλικού κράτους που, σε τελευταία ανάλυση, θα προτιμούσε μια χρεωκοπία της Γερμανίας παρά την πληρωμή των χρεών της.

Η κατάρρευση που άρχισε στη Wall Street στις 24 Οκτώβρη του 1929 θα μπο-

ρούσε να έχει αρχίσει ένα μήνα πριν ή ένα μήνα μετά - η ημερομηνία είναι αδιάφορη. Για την οικονομική και την πολιτική σοφία της εποχής το γεγονός δεν ήταν καινοφανές, τουλάχιστον τυπικά. Η θεωρία του εμπορικού κύκλου, με τις υφέσεις και τις αναπτυξιακές ανόδους, με την πτώση των τιμών (και των μισθών) και την ανεργία αλλά και την ανάκαμψη, ήταν γνωστή και πολυμελετημένη απ' τον 19ο αιώνα. Σοβαρές υφέσεις ο καπιταλιστικός κόσμος είχε ξαναζήσει: από το 1873 έως το 1878, και ξανά από το 1893 μέχρι το 1897. Ακόμα και μετά το τέλος του Α Παγκόσμιου, ένα τυπικό μπουμ στα 1918 και 1919 είχε ακολουθηθεί από μια σύντομη και απότομη ύφεση στα 1921 και 1922 - για να ακολουθηθεί απ' την γενική ευωχία έως το 1929. Συνεπώς η κατάσταση δεν έμοιαζε ιδιαίτερα ανησυχητική. Ή, πιο σωστά, ο τρόπος που προσλαμβάνονταν η κατάσταση απ' τα οικονομικά και πολιτικά αφεντικά παρέμενε ο ίδιος όπως στο παρελθόν... Και γι' αυτό καθησυχαστικός.

Υπήρχαν βέβαια ορισμένες οφθαλμοφανείς διαφορές διεθνούς κλίμακας σε σχέση με το παρελθόν. Για παράδειγμα η Μεγάλη Βρετανία, άλλοτε κραταιά παγκόσμια οικονομική δύναμη, παρέμενε στη δεκαετία του '20 σε μια κατάσταση χρονίας ύφεσης, που ήταν αποτέλεσμα της απώλειας διάφορων ανά τον κόσμο αγορών της: η Γερμανία υπέφερε από μεγάλο πληθωρισμό που είχε κορυφωθεί το 1923, λόγω των συνεχιζόμενων διαμαχών της με την Γαλλία για τις πολεμικές επανορθώσεις και η Ρωσία είχε γίνει πλέον "κόκκινη", και είχε μισοχαθεί απ' την παγκόσμια αγορά... Αλλά έστω και μ' αυτά η σοφία της διαχείρισης δύσκολων καταστάσεων παρέμενε αγέρωχη. Πολιτικοί και οικονομολόγοι, με κάθε σοβαρότητα, συμβούλευαν τις όλο και περισσότερες χιλιάδες ανέργων "να κάνουν υπομονή", και "να έχουν εμπιστοσύνη" στις αρχές. Η ανάκαμψη, δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, θα ερχόταν... όπως και τις άλλες φορές στο παρελθόν, "από μόνη της". Χάρη στους καπιταλιστικούς αυτοματισμούς. Πολιτικοί και οικονομολόγοι συμφωνούσαν ότι μέσα σ' αυτήν την "νήστεια και προσευχή" των υπηκόων οι κυβερνήσεις δεν έπρεπε να κάνουν τίποτα περισσότερο από το να κρατάνε τους προϋπολογισμούς τους νοικοκυρεμένους και ισοσκελισμένους. Και επειδή τα φορολογικά έσοδα έπεφταν, θα έπρεπε να περιορίζονται ανάλογα τα κυβερνητικά έξοδα....

Αλλά οι μήνες περνούσαν και η καπιταλιστική μαγεία δεν ξεδιπλωνόταν. Αντίθετα, τα πράγματα χειροτέρευαν. Το 1931 για παράδειγμα το Παγκόσμιο Δικαστήριο απαγόρευσε στην Αυστρία να ενωθεί τελωνιακά με την Γερμανία. Σαν αποτέλεσμα, η οικονομικά κατεστραμμένη από τον πόλεμο χώρα κατέρρευσε - η κεντρική της τράπεζα χρεωκόπησε, προκαλώντας ρίγη νέου πανικού διεθνώς. Το 1931 πάλι, η αγγλική κυβέρνηση αποφάσισε μετά από δυο χρόνια σκέψης ότι η μόνη της σωτηρία ήταν να εγκαταλείψει τον κανόνα του χρυσού και να υποτιμήσει την στερλίνα για να διευκολύνει τις εξαγωγές της... Αλλά καθώς η κρίση χειροτέρευε διεθνώς το παράδειγμα έσπευσαν να το ακολουθήσουν δεκάδες άλλα κράτη. Και τα προστατευτικά μέτρα που είχαν αρχίσει ήδη να παίρνονται απέκτησαν τη μορφή καταγιγίδας: φόροι και δασμοί στις εισαγωγές, αλληπάλληλες υποτιμήσεις νομισμάτων, περιορισμός του διεθνούς εμπορίου... Το αποτέλεσμα ήταν ότι το 1932, αντί για τις πρώτες θολές σκιές της υποτιθέμενα αυτόματης ανόδου του εμπορικού κύκλου, ο καπιταλιστικός κόσμος έβλεπε στον ορίζοντα ακόμα πιο βαριά σύννεφα. Η Μεγάλη Βρετανία είχε ανέργους το 22% των εργατών της και βιομηχανική πα-

ραγωγή κατά 16% χαμηλότερη του 1929. Η Γαλλία είχε βιομηχανική παραγωγή 28% χαμηλότερη απ' ό,τι το 1929, ενώ ΗΠΑ και Γερμανία μετά δυσκολίας έφταναν στο 50%. Τον Ιούλιο του 1932 οι υπολογισμοί έβγαζαν ότι η παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή ήταν κατά 38% χαμηλότερη απ' ό,τι τον Ιούνιο του 1929.

Ο Κένυς, σχολιάζοντας αυτό το θλιβερό θέαμα σε μια διάλεξή του το 1932, με τίτλο Η κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας θα πει σαρκαστικά:

Έχουμε εδώ λοιπόν ένα ακραίο παράδειγμα της δυσαρμονίας μεταξύ του γενικού και του ειδικού συμφέροντος. Κάθε κράτος, σε μια προσπάθεια να βελτιώσει την σχετική του θέση, παίρνει μέτρα βλαβερά για την ευημερία των γειτόνων του· κι αφού αυτή η τακτική δεν περιορίζεται μόνο σε ένα κράτος, ο καθένας υφίσταται πολύ περισσότερες συνέπειες απ' τις παρόμοιες λογικές που εφαρμόζουν οι γειτονές του απ' τα οφέλη που έχει ο ίδιος απ' τις επιλογές. Πρακτικά όλα τα λαοφιλή γιατρικά που κυκλοφορούν σήμερα είναι τέτοιου αλληλοεξοντωτικού χαρακτήρα. Ανταγωνιστικές μειώσεις μισθών, ανταγωνιστικοί δασμοί, ανταγωνιστική ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων στην αλλοδαπή, ανταγωνιστικές υποτιμήσεις, ανταγωνιστικά οικονομικά προγράμματα - η κατάσταση του θα κάνω τον γείτονα ζητιάνο. Κι αυτό γιατί το έξοδο του ενός είναι κανονικά το έσοδο κάποιου άλλου. Έτσι, καθώς προσπαθούμε να βελτιώσουμε το δικό μας περιθώριο, μειώνουμε το περιθώριο κάποιου άλλου· και εάν η ίδια πρακτική ακολουθηθεί παντού θα χειροτερέψει την κατάσταση όλων. Οποιοσδήποτε ιδιώτης οδηγούμενος από την προσωπική κατάσταση στην οποία βρίσκεται, μπορεί να περικόψει τις συνηθισμένες του δαπάνες, και κανείς δεν μπορεί να τον κατηγορήσει γι' αυτό. Αλλά ως μη νομίζει κανείς ότι μ' αυτόν τον τρόπο υπηρετεί κάποιο συλλογικό συμφέρον.

Ο μοντέρνος καπιταλισμός είναι πλεύση καλού καιρού. Όταν ξεσπάσει η καταιγίδα ο καπιταλιστής εγκαταλείπει τα καθήκοντα του καπετάνιου, και μπορεί να βουλιάξει ακόμα και τις βάρκες που θα τον γλύτωναν, από τη λύσσα του να σπρώξει τον κοντινό του έξω απ' την βάρκα για να μπει αυτός.

Αν για τον ίδιο τον Κένυς η περιγραφή του καπετάνιου που βουλιάζει τις βάρκες που θα τον σώσουν ήταν ένας σαρκασμός στον καπιταλιστικό ατομισμό, για τους ακροατές του θα πρέπει να ήταν μια στυφή αλλά αδιέξοδη αλήθεια.

Όμως δεν ήταν η παρέλαση των αριθμών (τιμές, παραγωγή, εμπόριο: όλα κάτω· ανεργία, φτώχεια, λιμοκτονία: όλα επάνω) που έκανε την κατάσταση δραματική. Ήταν η πολιτική πραγματικότητα των σε κρίση κοινωνιών· και κυρίως η πολιτική πραγματικότητα των εργατικών τους τάξεων. Δεν ανέβαινε μόνο ο δείκτης της ανεργίας· ανέβαινε και ο αριθμός των εργατών που εντασσόταν στα κομμουνιστικά (και στα σοσιαλιστικά) κόμματα· και στις μετωπικές τους οργανώσεις, ειδικά τις οργανώσεις ανέργων. Κι αν για τα πολιτικά γραφεία των σοσιαλιστών (της β διεθνούς) μπορούσε να πει κανείς ότι η νομιμοφροσύνη τους ήταν ήδη δοκιμασμένη (απ' την εθνικιστική στάση τους στον Α παγκόσμιο πόλεμο) δεν ίσχυε το ίδιο για τους κομμουνιστές - τουλάχιστον μέχρι το 1935, όταν και προωθήθηκε η σταλινική οδηγία για τη συνεργασία με τους σοσιαλδημοκράτες και την δημιουργία "λαϊκών μετώ-

πων" ενάντια στους φασίστες... Για τα κομμουνιστικά κόμματα η δικτατορία του προλεταριάτου παρέμενε πάντα το τελικό πρόταγμα· και σα να μην έφτανε αυτό υπήρχε ένα μέρος στο οποίο η νέα εξουσία υποστήριζε πως αποτελεί τη δικτατορία του προλεταριάτου, μια χώρα την οποία η παγκόσμια κρίση δεν είχε αγγίξει. Αντίθετα: τα 5ετή πλάνα του Στάλιν φαίνονταν να εξασφαλίζουν σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης...

Ασφαλώς, μετά τα κτυπήματα και τις ήττες της δεκαετίας του '20, στη δεκαετία του '30 τα κομμουνιστικά κόμματα στον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικά κόσμο ήταν κοινωνικές μειοψηφίες. Αλλά ο ρομαντισμός σχετικά με τον απλό εργάτη, η κατάδική του να κάνει λεφτά, αυτές οι ιδεολογικές / ηθικές διαστάσεις που είχε θαυμάσει ο Κένυς, σε συνδυασμό με την ανάδειξη του κράτους - του σταλινικού πλέον κράτους των "Σετών πλάνων" - σε πετυχημένο κεντρικό οργανωτή της παραγωγής και της διανομής είχαν πολύ περισσότερη δυναμική απ' τις προτροπές σε νηστεία και προσευχή που έκαναν οι αμήχανες αστικές κυβερνήσεις της Δύσης. Και κανείς, μετά τον πρώτο και τον δεύτερο και τον τρίτο χρόνο της κρίσης, δεν μπορούσε να ελπίζει πως έχει προοπτικές ένα σύστημα που εγκατέλειψε την τύχη του σε κάποιο "θαύμα". Πλησίαζε άραγε η τελική καταστροφή του καπιταλισμού σαν σύστημα - όπως είχε "προφητέψει" ο Μάρξ;

Ο Κένυς, στο Η κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας, απ' την αρχή κιόλας θα βάλει το μαχαίρι βαθιά:

Μπορούμε να αποφύγουμε την απόλυτη διάλυση της οικονομικής δομής του σύγχρονου καπιταλισμού; Χωρίς να έχει μείνει κάποια οικονομική ηγεσία στον κόσμο, και με ολοφάνερα διανοητικά λάθη ως προς την εκτίμηση των αιτίων και των λύσεων να έχουν στρογγυλοκαθήσει στις υπεύθυνες θέσεις εξουσίας, αρχίζει κανείς να αναρωτιέται και να αμφιβάλλει. Πάντως κανείς δεν είναι σε θέση να διαφωνήσει ότι το να αποφύγουμε την παγκόσμια οικονομική καταστροφή και όχι να παρακινήσουμε την βιομηχανική δραστηριότητα είναι το καθήκον πρώτης γραμμής. Η αναστήλωση της βιομηχανίας είναι ζήτημα δεύτερο στη σειρά. Νομίζω ότι πλέον αυτό είναι κατανοητό καλύτερα στις ΗΠΑ.

Η Κεϋνσιανή (πολιτικό - οικονομική) απάντηση

Έχει ειπωθεί πως αν ο Κένυς έκανε πολλά για την μεγάλη κρίση (με την έννοια ότι βρήκε το φάρμακό της...) και η κρίση έκανε πολλά για τον Κένυς. Με την έννοια πως επιβεβαίωσε μερικές βασικές διαπιστώσεις του, τέτοιες που τις είχε κάνει πριν αυτή ξεσπάσει. Με την έννοια επίσης ότι του προσέφερε ένα "πειραματικό τραπέζι" πραγματικό στο χώρο και στο χρόνο για να μπορεί να επιδεικνύει πόσο καταστροφικές ήταν οι παλιές σιγουριές της πολιτικής οικονομίας σε έναν καπιταλιστικό κόσμο που είχε αλλάξει.

Το θεωρητικό έργο που θεωρείται κορυφαίο για τον Κένυς είναι, το είπαμε ήδη, η Γενική Θεωρία για την Απασχόληση, τον Τόκο και το Χρήμα, που εκδόθηκε το 1936. Δουλεύοταν άρα τα προηγούμενα χρόνια, ενόσω η κρίση βάθαινε· αλλά και ενόσω οι ιδέες του είχαν αρχίσει να βρίσκουν ευήκοα ώτα και πρακτική εφαρμογή. Πράγματι, το 1932 στις εκλογές στη Σουηδία νίκησε το Εργατικό κόμμα (σοσιαλδημοκράτες)· ενώ στις εκλογές στις ΗΠΑ νίκησαν οι Δημοκρατικοί, υπό τον Φράνκλιν Ρουζβελτ. Και στις δύο περιπτώσεις τέθηκαν σε εφαρμογή μέτρα και ρυθμίσεις αντιμετώπισης της κρίσης στα οποία οι απόψεις του Κένυς είχαν καθοριστική συμβολή - πιο φημιστή στην ιστορία έμεινε η αμερικανική περίπτωση (λόγω του μεγέθους της αμερικανικής καπιταλιστικής οικονομίας και της θέσης της στον παγκόσμιο καταμερισμό) με το όνομα New Deal.

Για να κατανοήσουμε τη συμβολή της Κευνσιανής πρότασης πρέπει να δούμε μαζί με τα βασικά χαρακτηριστικά της το πραγματικό "πρόβλημα" το οποίο είχε να αντιμετωπίσει, και για το οποίο η κλασική πολιτική οικονομία του κεφάλαιου και του κράτους ήταν πλέον όχι μόνο άχρηστη αλλά και επικίνδυνη.

Αυτό το πραγματικό πρόβλημα είναι το ότι η οργάνωση της μαζικής παραγωγής απ' τις αρχές του 20ου αιώνα, και η κατά κύματα γενίκευσή της πριν τον Α παγκόσμιο πόλεμο, στη διάρκειά του, και τα αμέσως επόμενα χρόνια, άλλαξε ριζικά τα δεδομένα. Η μαζική παραγωγή και η (αναγκαία) μαζική κατανάλωση δεν ήταν ένα - ακόμα - λιθαράκι - στην - ηρωική - πορεία - του - επιχειρείν. Ήταν αναδιάρθρωση των σχέσεων παραγωγής και ευρύτερα των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό.

Η μαζική παραγωγή, ο Φορντισμός και ο Ταιηλορισμός, εισάγοντας μαζικά την ανειδίκευτη εργασία μέσα στα εργαστήρια και στα εργοστάσια, μαζικοποίησε την μισθωτή σχέση. Όχι μόνο στη βιομηχανία. Αλλά και στο εμπόριο, στις υπηρεσίες, ιδιωτικές (π.χ. μεταφορές) ή κυβερνητικές / κρατικές. Η πρόοδος της μαζικής παραγωγής δεν ήταν ένας υγιεινός περίπατος. Όχι μόνο κατέστρεψε την φιγούρα του μάστορα / τεχνίτη που ήλεγχε μέσα από τις γνώσεις του την δουλειά του (και άρα την παραγωγή). Κατέστρεψε ακόμα, σε μεγαλύτερη κλίμακα, την μισοαγροτική ζωή μεγάλου μέρους των προλετάρων που δούλευαν, πριν τον Φορντισμό και τον Ταιηλορισμό, μόνιμα ή περιστασιακά επί μισθώ.

Γιατί μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα (κι ακόμα σε κάποιο εκτεταμένο βαθμό την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα) το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης συν-

τηρούσε και προκαπιταλιστικές μορφές για να βγάξει τα προς το ζην του. Έναν κήπο γύρω από το χαμόσπιτο, κάποια οικόσιτα ζώα, οικιακή (βασισμένη στην γυναικεία εργασία και σε πατροπαράδοτες γνώσεις) οικονομία...

Η μαζική παραγωγή αναδιάρθρωσε ριζικά όχι μόνο τους τρόπους εργασίας αλλά και τους τρόπους εκείνου που λέγεται αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης: το τι τρώνε οι εργάτες και οι οικογένειές τους και από που προέρχεται, το πως ντύνονται οι εργάτες και οι οικογένειές τους και από που προέρχεται, πως φτιάχνουν το σπίτι τους και πως το επιπλώνουν, τι εργαλεία / συσκευές διευκόλυνσης της καθημερινής τους ζωής έχουν και από που αυτά προέρχονται, κλπ. Με δυο λόγια η οργάνωση της μαζικής παραγωγής και της μαζικής καταναλώσεως έβαλε το μισθό στο κέντρο του συνόλου της ζωής της εργατικής τάξης, και κατά συνέπεια των καπιταλιστικών κοινωνιών στο σύνολό τους.

Αυτή η επανάσταση του καπιταλιστικού κόσμου είχε δραματικές συνέπειες, και μάλιστα όχι μόνο ενός είδους. Από την μια μεριά οι ίδιοι οι προλετάριοι ανακάλυψαν μια καινούργια δύναμη: την δύναμη της μαζικής συλλογικής οργάνωσής τους. Αν και η εργατική οργάνωση δεν ήταν εφεύρεση του 20ου αιώνα, οι μορφές της (το συνδικάτο - κατά κύριο λόγο - και το κόμμα) απέκτησαν κεντρικό ρόλο για την ζωή των προλετάρων ακριβώς μέσα στη μαζικοποίηση της μισθωτής εργασίας που επέβαλε η μαζική παραγωγή. Αυτή ήταν η μία συνέπεια, την οποία όλα τα αφεντικά έβλεπαν βέβαια, αλλά αδυνατούσαν (ή δεν ήθελαν) να εντάξουν οργανικά στους "προβληματισμούς" τους. Αλλά ο Κένυς δεν είχε καμία αναστολή να το παραδεχτεί χωρίς ναρρί: δεν μπορεί κανείς να μιλάει για τις τυφλές δυνάμεις της αγοράς που με την θεϊκή τους αρετή θα βρίσκουν πάντα τις καλύτερες λύσεις... όταν έχουμε επί σκηνής τα συνδικάτα!

Από την άλλη μεριά, η ίδια η αξιοποίηση της μαζικής παραγωγής για λογαριασμό των αφεντικών (το να πουλιούνται, δηλαδή, και μάλιστα γρήγορα, τα εν σειρά παραγόμενα εμπορεύματα) μετέτρεψε οργανικά και όχι ευκαιριακά τις εργατικές τάξεις των καπιταλιστικών κοινωνιών, και τους μικροαστούς, σε πελάτες των αφεντικών. Όταν ο αυτοκινητοβιομήχανος Φορντ, καθιερώνοντας πρωτοποριακά την σε αλυσίδα παραγωγή των αυτοκινήτων του, είχε διπλασιάσει το μεροκάματο σε 5 δολάρια, απάντησε στην πικρόχολη κατακραυγή των υπόλοιπων αμερικάνων βιομηχάνων για την "αλόγιστη σπατάλη" του

... Διαφορετικά ποιος θα αγοράζει τα αυτοκίνητά μου;

Ο Φορντ είχε προηγηθεί μερικά χρόνια και της τάξης του σαν τέτοιας και του Κένυς. Είχε συλλάβει όλο το πρόβλημα πρακτικά: ένας "καλός μισθός" έδενε τους εργάτες στο εργοστάσιο· ένας "καλός μισθός που καταναλώνεται με νοικοκυρεμένο τρόπο" θα έδενε τους εργάτες στην αγορά. Είχε συλλάβει τόσο καλά αυτό το εντελώς καινούργιο δεδομένο, την κεντρικότητα του μισθού στην ομαλή εξέλιξη του νέου καπιταλιστικού μοντέλου, ώστε στην αυτοβιογραφία του έγραψε:

Η καθιέρωση του μισθού της οκτάωρης εργάσιμης ημέρας σε πέντε δολάρια υπήρξε μια από τις καλύτερες οικονομίες που έκανα ποτέ μου, αλλά όταν τον ανέβασα στα έξι δολάρια, η οικονομία υπήρξε ακόμα μεγαλύτερη.

Και αλλού:

Υποαμείβοντας τους ανθρώπους, προετοιμάζουμε μια γενιά υποσιτισμένων και υπανάπτυκτων παιδιών τόσο σωματικά όσο και ηθικά· θα έχουμε μια γενιά εργατών σωματικά και πνευματικά εξασθενημένων και που γι' αυτό το λόγο δε θα είναι αποδοτικοί σαν μπουν στη βιομηχανία. Τελικά το λογαριασμό θα τον πληρώσει η βιομηχανία.

Ως το ξέσπασμα της κρίσης, το 1929, αλλά και τα επόμενα χρόνια, η τάξη του Φορντ είχε ενώπιόν της αυτόν τον διπλό κίνδυνο, τον κίνδυνο απ' την μια μεριά μιας μαζικής εργατικής τάξης οργανωμένης αυτόνομα και τον κίνδυνο απ' την άλλη μιας μαζικής εργατικής τάξης που δεν καταναλώνει παρά ελάχιστα από αυτά που παράγει, και τον αντιμετώπιζε με βία και με τεχνάσματα. Απέναντι στη συνδικαλιστική δύναμη είχε απαξιωτική στάση, που κατέληγε πάντα ή σχεδόν πάντα στη χρήση της αστυνομίας και του στρατού. Απέναντι στην καταναλωτική δύναμη έδινε "δάνεια". Με δυο λόγια η αστική τάξη των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα έβλεπε τους προλετάριους σαν κάτι εξωτερικό στο ιδεολογικό και θεσμικό οικοδόμημά της. Σαν ένα είδος υπάκουου κρέατος που το αόρατο χέρι της οικονομίας και το βαρύ χέρι της διοίκησης θα έχει πάντα υπό έλεγχο και αξιοποίηση. Ήταν ο Κένυς που αναποδογύρισε απ' τη σκοπιά της οικονομικής θεωρίας αυτό το στερέωμα (και λέμε "απ' τη σκοπιά της θεωρίας" επειδή στην πράξη η κρίση το είχε ήδη σμπαραλιάσει) κάνοντας κέντρο της νέας πολιτικής οικονομίας όχι το κέρδος αλλά τον μισθό! Ήταν ο Κένυς που συναρμολογώντας τα κομμάτια της κριτικής που είχε ήδη ασκήσει στην κλασική πολιτική οικονομία εστίασε στην παραγωγική για το κεφάλαιο κατανάλωση του μισθού, κάνοντάς την το νούμερο ένα θέμα μέσα από μια Γενική θεωρία της απασχόλησης.

Γράφει σ' ένα απ' τα πολλά σχετικά σημεία της Γενικής Θεωρίας:

Η κατανάλωση είναι ο μοναδικός τελικός σκοπός κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Οι ευκαιρίες για απασχόληση είναι αναγκαστικά προσδιορισμένες από το μέγεθος της συνολικής ζήτησης. Η συνολική ζήτηση μπορεί να προέλθει από παρούσα κατανάλωση ή από παρούσα πρόβλεψη για μελλοντική κατανάλωση. Η κατανάλωση την οποία μπορούμε να παράσχουμε επωφελώς δεν μπορεί να μετατίθεται απεριόριστα στο μέλλον. Δεν μπορούμε, ως κοινωνία, να προνοήσουμε για τη μελλοντική κατανάλωση με οικονομικά τεχνάσματα, αλλά μόνο με την τρέχουσα φυσική παραγωγή. Στο βαθμό που η κοινωνική και επιχειρηματική μας οργάνωση διαχωρίζει την οικονομική πρόβλεψη για το μέλλον από τη φυσική πρόβλεψη για το μέλλον, έτσι ώστε οι προσπάθειες που διασφαλίζουν την πρώτη να μην συνεπάγονται κατ' ανάγκη τη δεύτερη, η οικονομική σύνεση θα σημαίνει φθίνουσα συνολική ζήτηση και, επομένως, διακύβευση της ευημερίας, όπως πολλά παραδείγματα μαρτυρούν.

Αλλά ο μισθός και η τοποθέτησή του στο κέντρο της προβληματικής είναι μόνο το μισό της κενύσιανής θεωρητικής τομής. Υπήρχε, μέσα στην κρίση, ένα ακόμα καίριο ερώτημα: από ποιον άραγε θα περίμενε κανείς να συλλάβει την κεντρικότητα του μισθού, την κεντρικότητα της μισθωτής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης; Ποιον θα μπορούσε να εμπιστευτεί ο καπιταλισμός στο τιμόνι του μέλλοντός

του; Μήπως τον τόσο μυθοποιημένο έως τότε “ατομικό επιχειρηματία”; Ο Κένυς είχε λησμογήσει ήδη αυτή την φιγούρα, που ναυαγεί στην δίνη του “μόνος μου εναντίον όλων”... Στη Γενική Θεωρία δεν παραλείπει να επαναλάβει πόσο αναξιόπιστο, πόσο ξεπερασμένο στρατηγικά για τις καινούργιες ανάγκες σταθερότητας του καπιταλιστικού συστήματος είναι το ατομικό κινήρι του κέρδους και οι ήρωες πρωτοπόροι του 19ου αιώνα:

Παλιότερα, όταν οι επιχειρήσεις κατέχονταν από τους επιχειρηματίες ή από φίλους τους και συνεταιίρους τους, οι επενδύσεις εξαρτιόνταν από την ύπαρξη ατόμων ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας και δημιουργικής ροπής που ασκούσαν την επιχειρηματική δραστηριότητα ως τρόπο ζωής, χωρίς να στηρίζονται σε ακριβείς υπολογισμούς του προσδοκώμενου κέρδους. Εν μέρει ήταν ζήτημα τύχης, παρά το γεγονός ότι το τελικό αποτέλεσμα καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο των ικανοτήτων και το χαρακτήρα των επιχειρηματιών. Κάποιοι θα αποτύγγαναν και κάποιοι θα επιτύγγαναν. ... Αν η ανθρώπινη φύση δεν αισθανόταν τον πειρασμό να δοκιμάσει την τύχη της ή την ικανοποίηση (εκτός του κέρδους) κατασκευάζοντας ένα εργοστάσιο, ένα σιδηρόδρομο, ένα ορυχείο ή ένα αγρόκτημα, μπορεί να μην υπήρχαν πολλές επενδύσεις, απλώς σαν αποτέλεσμα ψυχρού υπολογισμού.

Ωστόσο, οι αποφάσεις για επένδυση σε ιδιωτικές επιχειρήσεις παλαιού τύπου ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αποφάσεις ανέκκλητες, όχι μόνο για την κοινωνία ως σύνολο, αλλά και για το άτομο. Με το διαχωρισμό μεταξύ ιδιοκτησίας και μανάτζμεντ που σήμερα επικρατεί και με την ανάπτυξη των οργανωμένων επενδυτικών αγορών, έχει προκύψει ένας νέος παράγοντας μεγάλης σπουδαιότητας, ο οποίος άλλοτε διευκολύνει την επένδυση και άλλοτε επαυζάνει σημαντικά την αστάθεια του συστήματος. Όταν δεν υπάρχουν αγορές χρεωγράφων, είναι άσκοπο να προσπαθούμε να επανεκτιμήσουμε μια επένδυση στην οποία έχουμε δεσμευτεί. Το χρηματιστήριο όμως επανεκτιμά κάθε μέρα πολλές επενδύσεις, και οι επανεκτιμήσεις αυτές προσφέρουν στο άτομο συχνές ευκαιρίες (αν και όχι στο κοινωνικό σύνολο) για αναθέωση των δεσμεύσεών του. Μοιάζει σαν ένας αγρότης, έχοντας συμβουλευτεί το βαρόμετρο μετά το πρωινό, να μπορούσε να αποφασίσει να αποσύρει τα κεφάλαιά του από την αγροτική δραστηριότητα μεταξύ 10 και 11 το πρωί και να ζανασκεφτεί αν θα έπρεπε να τα επενδύσει πάλι αργότερα, εντός της εβδομάδας. Όμως οι καθημερινές επανεκτιμήσεις του χρηματιστηρίου, μολονότι γίνονται πρωταρχικά για να διευκολύνουν τις μεταβιβάσεις παλαιών επενδύσεων μεταξύ των ατόμων, αναπόφευκτα ασκούν αποφασιστική επιρροή στο ρυθμό της τρέχουσας επένδυσης, αφού δεν έχει νόημα να δημιουργήσει κάποιος μια νέα επιχείρηση με κόστος μεγαλύτερο εκείνου στο οποίο μπορεί να αγοραστεί παρόμοια υφιστάμενη επιχείρηση. Αντίθετα, ωθείται κανείς να δαπανήσει σε ένα νέο επενδυτικό πρόγραμμα ποσά που μπορεί να θεωρούνται υπερβολικά, αν μπορεί να εκδώσει μετοχές στο χρηματιστήριο με άμεσο κέρδος.

...Έτσι, ο επαγγελματίας επενδυτής είναι υποχρεωμένος να εστιάζει την προσοχή του στην ανίχνευση εκείνων των επικείμενων μεταβολών, στις ειδήσεις ή στην ατμόσφαιρα, οι οποίες, όπως μας διδάσκει η πείρα, επιδρούν σοβαρά στη μαζική ψυχολογία της αγοράς. Αυτό είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα

των επενδυτικών αγορών που είναι οργανωμένες με βάση το κριτήριο της αποκαλούμενης "ρευσιτότητας". Από τα αξιώματα της ορθόδοξης οικονομικής, κανένα, ασφαλώς, δεν είναι περισσότερο αντικοινωνικό από το φετίχ της ρευσιτότητας, το δόγμα, δηλαδή, ότι οι επενδυτικοί οργανισμοί έχουν τη θετική τάση να συγκεντρώνουν τους πόρους τους σε "ρευστούς" τίτλους. Λησμονείται ότι δεν υφίσταται τέτοιο πράγμα, όπως ρευσιτότητα επενδύσεων για το κοινωνικό σύνολο. Ο κοινωνικός σκοπός της εξειδικευμένης επένδυσης θα έπρεπε να είναι η υπερνίκηση των σκοτεινών δυνάμεων του χρόνου και της άγνοιας που περιβάλλουν το μέλλον μας. Ο τελικός, ιδιωτικός σκοπός της πλέον εξειδικευμένης επένδυσης, σήμερα, είναι "να κροταλίζει το πυροβόλο" όπως τόσο εκφραστικά λένε οι Αμερικανοί, να εξαπατάς με τεχνάσματα το πλήθος και να περνάς το κακό ή το υποτιμημένο κέρμα στον άλλον.

...Η επαγγελματική επένδυση μπορεί να παρομοιαστεί με εκείνους τους διαγωνισμούς των εφημερίδων στους οποίους οι συναγωνιζόμενοι πρέπει να διαλέξουν τις έξι ωραιότερες φυσιογνωμίες από εκατό φωτογραφίες και το βραβείο απονέμεται στο διαγωνιζόμενο εκείνον του οποίου η εκλογή αντιστοιχεί περισσότερο στις μέσες προτιμήσεις των διαγωνιζόμενων συνολικά. Έτσι, ο κάθε διαγωνιζόμενος πρέπει να επιλέξει όχι τις φωτογραφίες εκείνες που ο ίδιος θεωρεί ωραιότερες, αλλά εκείνες που θεωρεί πιθανότερο να αρέσουν στους άλλους διαγωνιζόμενους, όλους εκείνους που εξετάζουν το πρόβλημα από την ίδια οπτική. Δεν πρόκειται για περίπτωση επιλογής εκείνων που, κατά την καλύτερη κρίση κάποιου, είναι πραγματικά οι ωραιότερες, ούτε καν εκείνων που η μέση αντίληψη θεωρεί ωραιότερες. Έχουμε φτάσει στον τρίτο βαθμό, όπου χρησιμοποιούμε την ευφυΐα μας για να προβλέψουμε ποια νομίζει η μέση γνώμη ότι θα είναι η μέση γνώμη. Πιστεύω ότι υπάρχουν και μερικοί που εξασκούν τον τέταρτο, τον πέμπτο και ακόμη ανώτερο βαθμό.

Είναι φανερό (αν μάλιστα συγκρίνει κανείς το τι έλεγε για τους "κερδοσκόπους" ο Κέννς το 1919, στο Οι Συνέπειες της Ειρήνης - δεκαεπτά χρόνια χωρίζουν τα δύο κείμενα... και μια ολόκληρη εποχή) πως δεν μπορεί πλέον, για τον Κέννς, να αφηθεί η τύχη του καπιταλισμού, ως συστήματος, στα χέρια αποκλειστικά αυτών των ατόμων, των επιχειρηματιών, που στους καλούς καιρούς αποτελούν βέβαια την αφρόκρεμα της ανάπτυξης και της κοινωνικής προόδου, όμως όταν τα πράγματα ζορίζουν κοιτάει ο καθένας να σώσει το τομάρι του. Το κράτος μπορεί και οφείλει να είναι ο γενικός κουμανταδόρος! Οι κυβερνήσεις, σαν "εκφραστές του γενικού καλού", μπορούν και πρέπει να ασκούν οικονομική πολιτική, και μάλιστα επιθετική σε περιόδους κρίσεων.

Αυτή είναι η δεύτερη κεύνσιανή καινοτομία μέσα στους θεωρητικούς της πολιτικής οικονομίας: το κράτος οφείλει να δημιουργεί "απασχόληση", οφείλει να επεμβαίνει για την διατήρηση (ποσοτικά και ποιοτικά) της εργασίας σε ένα ορισμένο επίπεδο. Γράφει στη Γενική Θεωρία με το φλεγματικό και ειρωνικό του ύφος ο Κέννς:

... Όταν υφίσταται ακούσια ανεργία, η οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας, υποχρεωτικά, είναι μικρότερη από την ωφέλεια του οριακού προϊόντος. Στην

πραγματικότητα μπορεί να είναι πολύ μικρότερη. Για κάποιον που έχει παραμείνει άνεργος επί πολύ καιρό, μια οποιαδήποτε εργασία, αντί να του προκαλεί δυσφορία, μπορεί να έχει θετική ωφέλεια. Αν δεχτούμε ότι αυτό έχει βάση, τότε ο πιο πάνω συλλογισμός δείχνει πως η "σπάταλη" δαπάνη του δανείου μπορεί να καταστήσει την κοινωνία πλουσιότερη. Ανέγερση πυραμίδων, σεισμοί ακόμα και πόλεμοι μπορεί να χρησιμεύουν για αύξηση του πλούτου, αν η εκπαίδευση των πολιτικών μας στις αρχές της κλασικής οικονομίας εμποδίζει κάτι καλύτερο.

... Αν το Υπουργείο Οικονομικών αποφάσιζε να γεμίσει φιάλες με χαρτονομίσματα, να τις θάψει σε κατάλληλο βάθος σε μη χρησιμοποιούμενα ανθρακωρυχεία, τα οποία ύστερα γέμιζε με απορρίμματα των πολέμων και επέτρεπε στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, σύμφωνα με τις γνωστές αρχές του *laissez-faire* να ξεθάψουν τα χαρτονομίσματα πάλι (αφού αποκτήσουν, βεβαίως, το δικαίωμα να το κάνουν, υποβάλλοντας προσφορές σε κλειοδοτικό διαγωνισμό) δεν θα υπήρχε πλέον ανεργία και, με την συνδρομή των επιπτώσεων, το πραγματικό εισόδημα της κοινωνίας, καθώς επίσης και ο πλούτος της, θα αυξανόταν, πιθανώς αρκετά περισσότερο από ό,τι σήμερα. Θα ήταν, ασφαλώς, λογικότερο να ανεγερθούν οικίες και να γίνουν ανάλογα έργα, αλλά αν υπάρχουν πολιτικές και πρακτικές δυσκολίες γι' αυτό, τα παραπάνω θα ήταν καλύτερα από το τίποτε.

Είναι αλήθεια ότι προτείνοντας ο Κένυς ότι το κράτος πρέπει να δημιουργεί "απασχόληση" (ακόμα και με Σισύφεια δημόσια έργα...) δεν ασχολείται παρ' όλα αυτά στη Γενική Θεωρία με τον ρόλο του κράτους σαν γενικού επιμελητή της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για λογαριασμό των αφεντικών. Αυτή η έλλειψη μοιάζει κατ' αρχήν παράξενη αν λάβουμε υπόψη μας ότι το κράτος του αμερικανικού New Deal είχε αναλάβει ήδη κι αυτόν τον ρόλο.

Αλλά για τον Κένυς το κράτος έχει σοβαρότερη ακόμα δουλειά απ' το να είναι απλά και μόνο το συλλογικό "πρώτων βοηθειών" της καπιταλιστικής κοινωνίας. Υπάρχει μια διάσταση που εύκολα θα ξέπεφτε απ' την σκέψη κάποιου που θα νοιαζόταν να επουλώσει, απλά, τις πληγές της κρίσης: είναι η διάσταση του χρόνου. Ο Κένυς το ξεκαθαρίζει απ' την αρχή, και ο παράγοντας του (καπιταλιστικού) μέλλοντος διατρέχει με τεθλασμένη τροχιά όλη τη Γενική Θεωρία:

Όπως θα διαπιστώσουμε, μια εγχρήματη οικονομία είναι ουσιαστικά εκείνη στην οποία μεταβαλλόμενες απόψεις για το μέλλον είναι ικανές να επηρεάσουν την ποσότητα της απασχόλησης και όχι απλώς την κατεύθυνσή της.

Αυτό: πρόβλεψη και προσανατολισμός (όχι μόνο στο κάθε φορά Τώρα αλλά και, κυρίως) στο Μέλλον... Αυτό είναι το κύριο καθήκον του κράτους. Το στρατηγικό του καθήκον: όχι να εγγυηθεί οποιαδήποτε προφητεία... αλλά να εγγυάται πρακτικά, θεσμικά, μακρόχρονα συμβάσεις για την χωρίς θανατηφόρους κινδασμούς λειτουργία της καπιταλιστικής μηχανής.

Δεν πρόκειται λοιπόν, εν τέλει, για έκκληση στη σοφία του ηγεμόνα - παρότι ο Κένυς, κατηγορώντας την πολιτική και οικονομική ελίτ της εποχής του επανειλημμένα την στόλισε με όλες τις περιφράσεις της βλακειάς. Δεν πρόκειται καν για

έκκληση στην διορθωτική ετοιμότητα της δημόσιας διοίκησης να παρεμβαίνει κατά περίπτωση για να διορθώνει τις αποτυχίες της ατομικής επιχειρηματικότητας. Πρόκειται μάλλον για την σύλληψη του κράτους - σχέδιο σαν την μοναδική μορφή που μπορεί να αντιστοιχίσει λειτουργικά στην κοινωνικοποίηση του καπιταλισμού - όπως την έχει διαπιστώσει ήδη ο Κένυς. Το κράτος καλείται να εγγυηθεί (και όπου χρειάζεται να κατευθύνει) τις προσδοκίες: τις προσδοκίες της κατανώσεως, τις προσδοκίες της απασχόλησης, τις προσδοκίες του σταθερού κέρδους, τις προσδοκίες της ομαλότητας. Είναι ένα κράτος - εν - δράσει, έχοντας στραμμένο το "βλέμμα" του πάντα στο μέλλον.

Όμως μια τέτοια κρατική λειτουργία, ένα είδος γενικών εγγυήσεων, ήταν ακριβώς εκείνο που μπορούσε να "συγκρατήσει" τον μισθό (δηλαδή την εργατική τάξη) στο κέντρο της καπιταλιστικής οικονομίας! Γιατί δεν είναι δυνατόν (δεν είναι δυνατόν όχι από ηθική ή αφηρημένα ανθρωπιστική άποψη, δεν είναι δυνατόν από λειτουργική άποψη!) να γίνεται η μισθωτή εργασία ο μόνος και αποκλειστικός όρος της αναπαραγωγής της της ίδιας - κι ύστερα, κατά μόνας κάθε επιχειρηματίας, να αποφασίζει να κατεβάξει τα ρολά επειδή το μαγαζί δεν συμφέρει, πριονίζοντας όχι το κλαδί που πάνω του κάθεται αλλά το δέντρο σύριζα! Δεν είναι δυνατόν τις στρατιές εργατών να τις διαδέχονται στρατιές ανέργων κι αυτό να μην αφορά, να μην εμπίπτει στις αρμοδιότητες κανενός! Δεν είναι δυνατόν κάθε επιχείρηση να έχει ένα ή πολλά αφεντικά αλλά η γενική σταθερότητα του καπιταλισμού να μην έχει κανένα!

Η, σύμφωνα με τα λόγια του Κένυς στις τελευταίες σελίδες της Γενικής Θεωρίας:

Υπό το πρίσμα των απόψεων αυτών έχω τώρα τη γνώμη ότι η διατήρηση ενός σταθερού γενικού επιπέδου ονομαστικών μισθών είναι, γενικά, η πιο ενδεδειγμένη πολιτική για μια κλειστή οικονομία, ενώ το ίδιο συμπέρασμα θα ισχύει για ένα ανοικτό σύστημα, υπό τον όρο ότι η ισορροπία με τον υπόλοιπο κόσμο μπορεί να διασφαλιστεί μέσω κυμαινόμενων τιμών συναλλάγματος. Υπάρχουν πλεονεκτήματα σε κάποιο βαθμό ευελιξίας στους μισθούς συγκεκριμένων κλάδων, ώστε να διευκολύνονται οι μεταφορές, από εκείνους που σχετικά φθίνουν προς εκείνους που σχετικά επεκτείνονται. Όμως, το ονομαστικό επίπεδο μισθών συνολικά θα έπρεπε να διατηρηθεί όσο το δυνατόν σταθερό, τουλάχιστον βραχυχρόνια.

... Από την πλευρά μου πιστεύω ότι υπάρχει κοινωνική και ψυχολογική δικαιολόγηση για σημαντικές ανισότητες εισοδημάτων και πλούτου αλλά όχι για τόσο μεγάλες ανισότητες που υφίστανται σήμερα. Υπάρχουν πολύτιμες ανθρώπινες δραστηριότητες, οι οποίες απαιτούν το κίνητρο του κέρδους και το περιβάλλον της ιδιωτικής κατοχής του πλούτου για πλήρη άνθιση. Επιπλέον, επικίνδυνες ανθρώπινες ροπές μπορούν να διοχετευτούν σε συγκριτικά αβλαβή κανάλια λόγω της ύπαρξης ευκαιριών κέρδους και πλούτου, οι οποίες, αν δεν ικανοποιηθούν, με τον τρόπο αυτόν, ίσως βρουν διέξοδο στη σκληρότητα, στην ανελέητη επιδίωξη προσωπικής ισχύος και εξουσίας και σε άλλες μορφές ιδιοτέλειας. Είναι καλύτερο κάποιος να τυραννιέται για τον τραπεζικό του λογαριασμό παρά να τυραννά τους συμπολίτες του, και παρότι το πρώτο θεωρείται μερικές φορές ότι δεν είναι παρά μέσο για το δεύτερο, εντούτοις,

μερικές φορές τουλάχιστον, είναι μια εναλλακτική δυνατότητα. Δεν είναι, όμως, αναγκαίο για την υποκίνηση των δραστηριοτήτων αυτών και την ικανοποίηση των ροπών αυτών να παίζεται το παιχνίδι έναντι τόσων σημαντικών στοιχημάτων, όπως γίνεται σήμερα. Πολύ μικρότερα στοιχήματα θα χρησιμεύσουν εξίσου καλά, στο βαθμό που οι παίκτες εξοικειωθούν με αυτά. Το καθήκον της μετάλλαξης της ανθρώπινης φύσης δεν πρέπει να μπερδεύει με το καθήκον της διαχείρισής της.

Διατήρηση σταθερών ονομαστικών μισθών... Περιορισμός της τζογαδόρικης πλευράς της κερδοφορίας (μέσα από την κατάλληλη κάθε φορά πολιτική επιτοκίων): να μερικά καίρια καθήκοντα του κατά Κένυς κράτους...

Ας ανακεφαλαιώσουμε.

Αν ο αμερικάνος βιομήχανος Φορντ και ο αμερικάνος τεχνικός παραγωγής Τάιηλορ έμειναν στην ιστορία σαν οι πρωτοπόροι σχεδιαστές και εφαρμοστές ενός καινούργιου παραγωγικού μοντέλου (και τελικά, πολύ μακρύτερα απ' όσο μπορούσαν οι ίδιοι να δουν: μιας καινούργιας καπιταλιστικής κωδικοποίησης / αξιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων) ήταν ο άγγλος αστός οικονομολόγος Κένυς που συναρμολόγησε ένα καινούργιο παράδειγμα για την θεωρία και την πρακτική του γενικευμένου καπιταλισμού της μαζικής παραγωγής / μαζικής κατανάλωσης. Παρότι επιμέρους πλευρές της κεϋνσιανής προσέγγισης έχουν το ενδιαφέρον τους (είτε αποδείχθηκαν "σωστές" είτε όχι) οι δύο βασικοί άξονες πάνω στους οποίους κύλησε το όχημα αυτής της καινούργιας καπιταλιστικής κωδικοποίησης / αξιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, απ' τη δεκαετία του 1930 και ύστερα, είναι αυτοί:

- στο κέντρο της διαδικασίας βρίσκεται ο μισθός, και μέσω αυτού ο έλεγχος της κοινωνικής (= καταναλωτικής) και της πολιτικής συμπεριφοράς του προλεταριάτου: η ρύθμιση, επίσης, της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης·

- στον έλεγχο της διαδικασίας βρίσκεται το κράτος: και μέσω αυτού η σχηματοποίηση (με όποιον τρόπο...) της διάρκειας των καπιταλιστικών σχέσεων·

Αυτή η "διπλή συνταγή" στη δεκαετία του '30 δεν πήρε μόνο την "αυθεντική" κεϋνσιανή μορφή, αν υποθέσουμε ότι τέτοια ήταν το αμερικάνικο New Deal. Το φασιστικό και το ναζιστικό κράτος απ' την μια μεριά, και το σταλινικό κράτος απ' την άλλη, υπήρξαν με τον τρόπο τους παράλληλες μορφές "απάντησης" στα ίδια "προβλήματα": από τη μια μεριά στην καλύτερη οργάνωση του φορντισμού / ταιηλορισμού στα κράτη του βορρά· απ' την άλλη μεριά στον πολιτικό έλεγχο των εργατών, μέσα απ' τον μισθό, αλλά και μέσα απ' την οργάνωση της κοινωνικής ζωής τους. Ο Κένυς δεν αγνοούσε αυτές τις μορφές. Παρότι πολιτικά παρέμενε εχθρικός, τεχνικά, σαν οικονομολόγος, αναγνώριζε την ιστορική τους επικαιρότητα. Στον πρόλόγό του, για παράδειγμα, για την γερμανική έκδοση της Γενικής Θεωρίας που έγινε το φθινόπωρο του 1936, διαβάζουμε:

Πάντως, η θεωρία του προϊόντος συνολικά, με την οποία ασχολείται το παρόν βιβλίο, προσαρμόζεται πολύ ευκολότερα στις συνθήκες ενός ολοκληρωτικού κράτους, από ό,τι η θεωρία της παραγωγής και διανομής δεδομένου προϊόντος που παράγεται σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού και απόλυτου φιλελευθερισμού. Η θεωρία των ψυχολογικών νόμων σχετικά με την κα-

τανάλωση και την αποταμίευση, η επίδραση της δανειακής δαπάνης επάνω στις τιμές και στα πραγματικά ημερομίσθια, ο ρόλος του επιτοκίου - όλα αυτά, συνιστούν τα απαραίτητα συστατικά στο δικό μας τρόπο σκέψης.

Όσον αφορά τη γνώμη του για τον σταλινικό σχεδιασμό; Σε μια σύντομη ραδιοφωνική συζήτηση στο BBC τον Ιούνιο του 1936, στη σειρά "Βιβλία και Συγγραφείς", σχολιάζοντας το βιβλίο "Σοβιετικός Κομμουνισμός" που μόλις είχε εκδοθεί στη Βρετανία, θα το χαρακτηρίσει σαν "ένα βιβλίο που κάθε σοβαρός πολίτης θα κάνει καλά να το διαβάσει". Και:

Μέχρι πρόσφατα τα γεγονότα στη Ρωσία εκτυλίσσονταν πολύ γρήγορα, και το κενό μεταξύ των καταγραφών στο χαρτί και των πραγματικών κατορθωμάτων είναι τόσο μεγάλο ώστε δεν μπορούσε κανείς να κάνει μια ακριβή εκτίμηση της κατάστασης. Αλλά το νέο σύστημα έχει αποκρυσταλλωθεί πλέον, έτσι ώστε να μπορεί να εκτιμηθεί. Το αποτέλεσμα είναι εντυπωσιακό. Οι Ρώσοι νεωτεριστές πέρασαν όχι μόνο από την επαναστατική φάση αλλά επίσης και από τη φάση του δογματισμού.

Δεν έχει απομείνει τίποτα σχεδόν που να έχει ιδιαίτερη σχέση με τον Μαρξ και τον Μαρξισμό σαν διαφοροποίηση από άλλα σοσιαλιστικά συστήματα. Ασχολούνται με το βαρύ διοικητικό καθήκον του να δημιουργήσουν ένα εντελώς καινούργιο σκεπτικό από κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς που να δουλεύουν ήρεμα και αποτελεσματικά σε μια περιοχή τόσο εκτεταμένη που καλύπτει το 1/6 της ξηράς στη γη. Οι μέθοδοί τους αλλάζουν ακόμα γρήγορα με βάση την εμπειρία. Αυτό που βρίσκεται σε εξέλιξη είναι ένας εμπειρισμός και ένας πειραματισμός στην μεγαλύτερη κλίμακα που έγινε ποτέ από ανυστερόβουλους κυβερνητικούς.

Τέτοιες απόψεις θα ανεμίζονταν αργότερα απ' τους νεοφιλελεύθερους εχθρούς του κεννσιανισμού, σαν η ομολογία (του ίδιου του Κέννς) πως η στρατηγική εμπλοκή του κράτους στις οικονομικές δραστηριότητες είναι σύστοιχη του ολοκληρωτισμού.

Απ' την άλλη μεριά η αβέβαιη εξωτερική πολιτική του αγγλικού κράτους απέναντι τόσο στον Χίτλερ όσο και στον Στάλιν, η έλλειψη αποφασιστικότητας ως προς το ποιος από τους δύο είναι ο εχθρός και ποιος ο φίλος, θα επηρέασαν την διπλωματικότητα της "εξωτερικής πολιτικής του Κέννς...

Η ιστορία απέδειξε ότι αυτή η αναδιάρθρωση χρειαζόταν - παρά τις ελπίδες ή τις δήθεν ελπίδες - του Κέννς έναν ακόμα παγκόσμιο πόλεμο για να προχωρήσει... Σ' αυτήν την ολοκλήρωση, στο τελευταίο της στάδιο, πήρε μέρος κι ο ίδιος ο Κέννς: στις διαπραγματεύσεις του Bretton Woods. Αξίζει λοιπόν, σαν επίλογο αυτής της αναφοράς, να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από τον επίλογο της Γενικής Θεωρίας:

Έχω αναφέρει, παρεμπιπτόντως, ότι το νέο σύστημα μπορεί να είναι πιο ευνοϊκό από το παλιό για την ειρήνη. Αξίζει τον κόπο να επαναλάβω και να τονίσω την πλευρά αυτή.

Ο πόλεμος έχει πολλές αιτίες. Οι δικτάτορες και οι όμοιοί τους, στους οποίους ο πόλεμος, τουλάχιστον ως προσδοκία, προσφέρει μια ευχάριστη συγκί-

νηση, βρίσκουν εύκολο να οικοδομούν στη φυσική φιλοπόλεμη διάθεση των λαών τους. Όμως, πέρα και πάνω από αυτό, που απλώς τους διευκολύνει να υποκινούν τη λαϊκή φλόγα, βρίσκονται οι οικονομικές αιτίες του πολέμου, δηλαδή η πληθυσμιακή πίεση και ο ανταγωνισμός για αγορές. Είναι ο δεύτερος παράγοντας, που είναι συναφής προς τη συζήτησή μας, ο οποίος, πιθανώς, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στον 19ο αιώνα και ίσως ζαναπαίξει παρόμοιο ρόλο στο μέλλον.

Επισήμανα στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι, στο σύστημα του εγχώριου *laissez-faire* και με διεθνή κανόνα χρυσού, όπως ήταν η ορθοδοξία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, το κράτος δεν διέθετε άλλα μέσα για να αμβλύνει την οικονομική δυσπραγία στο εσωτερικό, παρά μόνο τον ανταγωνισμό για τις αγορές. Όλα τα επιβοηθητικά μέτρα που είχε στη διαθεσή του το κράτος για τη χρόνια ή διαλείπουσα υποαπασχόληση διαγράφηκαν, εκτός από εκείνα που στόχευαν στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου σε εισοδηματική μορφή.

Έτσι, ενώ οι οικονομολόγοι συνήθιζαν να επικροτούν το διαμορφωμένο διεθνές σύστημα, επειδή παρείχε τους καρπούς του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και ταυτόχρονα εναρμόνιζε τα συμφέροντα διαφορετικών κρατών, αποσιωπούσαν μια λιγότερο ευεργετική επιρροή. Πολιτικοί κατευθύνονταν από την κοινή λογική και τη σωστή σύλληψη της πραγματικής πορείας των πραγμάτων, πιστεύοντας ότι η ευημερία μιας πλούσιας, παλιάς χώρας, η οποία θα παραμελούσε τον αγώνα για αγορές, θα κατέρρεε. Αν, όμως, τα κράτη μπορούν να μαθαίνουν να εξασφαλίζουν πλήρη απασχόληση για τον εαυτό τους, με την εσωτερική τους πολιτική (και, να προσθέσουμε, αν μπορούν επίσης να πετυχαίνουν ισορροπία στους πληθυσμιακές τους τάσεις), δεν χρειάζονται σημαντικές οικονομικές δυνάμεις για να στρέφουν το συμφέρον μιας χώρας ενάντια στο συμφέρον των γειτόνων της. Θα υπήρχε ακόμα χώρος για το διεθνή καταμερισμό της εργασίας και για το διεθνή δανεισμό σε κατάλληλες συνθήκες. Δεν θα υπήρχε πλέον πειστικό κίνητρο ώστε μια χώρα να χρειάζεται να επιβάλλει τα εμπορεύματά της σε μια άλλη ή να αποκρούσει τις προσφορές των γειτόνων, όχι επειδή κάτι τέτοιο ήταν αναγκαίο για να την καταστήσει ικανή να πληρώσει ό,τι επιθυμεί να αγοράσει, αλλά με ρητό σκοπό να ανατρέψει την ισορροπία των πληρωμών, έτσι ώστε να αναπτύξει ένα ευνοϊκό γι' αυτήν εμπορικό ισοζύγιο. Το διεθνές εμπόριο θα έπαυε να είναι αυτό που είναι, δηλαδή, μέσο απελπισίας για τη διατήρηση της εγχώριας απασχόλησης, με την επιβολή πωλήσεων σε αλλοδαπές αγορές και τον περιορισμό των αγορών - πράγμα που, αν στεφόταν από επιτυχία, απλώς θα μετατόπιζε το πρόβλημα της ανεργίας στο γείτονα, που θα είχε ηττηθεί - και θα μετατρέποταν σε εκούσια και ανεμπόδιστη ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών σε συνθήκες αμοιβαίου οφέλους.

Ασφαλώς ο Κένυς απέτυχε να κάνει τον καπιταλισμό φιλειρηνικό... Πέτυχε όμως να έχουν εσωτερική συνοχή οι πολεμικές προετοιμασίες του...